

door **Raymond Corbey**

Doden doet leven

De kunst van mammoetsteppe en regenwoud in biologisch perspectief

De Academische Boekengids 59, november 2006, pp. 22-23.

Twee nieuwe boeken bespreken de rituele kunst van jongpaleolithische jagers-verzamelaars in Europa en de Iban Dayak van Sarawak vanuit de evolutionaire gedragsbiologie. Over de vervlechting van liefde, gevaar en geweld op de Europese mammoetsteppe en in het tropisch regenwoud van Maleisisch Borneo.

Op de mammoetsteppe in het Noord-Europa van veertig- tot tienduizend jaar geleden trokken kleine groepen jagers en verzamelaars rond. Anders dan hun voorgangers, de plotseling op raadselachtige wijze verdwenen neanderthalers, vervaardigden ze tienduizenden afbeeldingen in diepe grotten en op been, gewei of ivoor, en maakten ze uit die materialen ook figuurtjes. Deze komen zelfs af en toe boven in sleepnetten uit de Noordzee, destijds een gigantische, door rivieren doorsneden grasvlakte, bevolkt door een enorme biomassa van grote grazers. De oerossen, paarden, bizonnen, rendieren, mammoeten en neushoorns werden gegeten door wolven, leeuwen, beren en hyena's. Ook de mensen die deze fauna afbeeldden behoorden tot die carnivoren. In de winderige vergezichten van de laatste ijstijd verdwenen de dieren nooit lang uit hun blikveld.

The Nature of Paleolithic Art gaat over de natuur of aard van de kunst en de natuur zoals afgebeeld in de kunst van Aurignacien, Gravettien, Solutréen en Magdalénien *foragers*. Het is een prachtig boek, op het niveau van een standaardwerk, omdat een geschiktere auteur dan Dale Guthrie nauwelijks denkbaar is. Hij is zoogdierpaleontoloog en -ecoloog emeritus van de University of Alaska, gespecialiseerd in de dieren waarover het hier gaat en ijker van het begrip 'mammoetsteppe'. Bovendien is Guthrie van kinds af aan *hiker*, natuurfreak, boogschutter en jager, met een enorme kennis van de natuur. Hij is tevens een begenadigd kunstenaar, zoals de drieduizend(!) tekeningen in deze dikke pil laten zien. Het waren er overigens eerst vijfduizend, maar dat vond de uitgever écht te veel. Deze combinatie van eigenschappen onderscheidt Guthrie van alle andere onderzoekers die over het onderwerp schrijven. Hetzelfde geldt voor zijn vele anekdoten, zoals over die keer toen hij zich ergens in de wildernis van Alaska kruipend door een grot plots naast een bruine beer in winterslaap bevond.

De geschiedenis van de interpretatie van jongpaleolithische kunst bestaat uit reeksen weinig of niet toetsbare speculaties. De ene school zag er naïeve, kinderlijke uitingen in, een andere jachtmagie, een derde de neerslag van shamanistische trance, weer een andere structurele opposities (man/vrouw, eetbaar/oneetbaar) en totemistische classificaties, bijna zoals eenieder zijn eigen besognes ziet in de rohrschachinktvlekkentest. Guthrie kijkt consequent met de blik van de veld- en evolutiebioloog, monotheoretisch zo niet monomaan, maar als zodanig zeer verfrissend.

Een studie van deze allure is zeer welkom in een tijdsgewricht waarin spectaculaire ontdekkingen zoals de Grotte Cosquer (ontdekt in 1991) en Grotte Chauvet (1994) de welbekende maar nog steeds slecht begrepen walhalla's van jongpaleolithische grottenkunst - onder meer Altamira (1879), Niaux (1906) en Lascaux (1940) - naar de kroon steken.

Anders dan bij de meeste cultureel-antropologisch of kunsthistorisch geïntereerde auteurs gaat het bij Guthrie nauwelijks over de mythische betekenis en magische beïnvloeding van de afgebeelde dieren in een animistisch-shamanistisch kader. Zijn biologische lektuur van de afbeeldingen is erg, wellicht te, letterlijk en nuchter. Het gaat over kwesties als het - vrij hoge - percentage afgebeelde dieren dat gewond is of bronstig; waar je een dier moet raken om het effectief te doden; wat de kleur van het wondbloed is per lichaamsdeel; of de samen afgebeelde soorten ook daadwerkelijk samen voorkwamen; soortspecifieke lichaamstaal; of de afgebeelde soorten ook gegeten werden. Dat laatste blijkt meestal niet het geval: in Altamira schilderde men bizon maar at men overwegend hert en in Lascaux schilderde men van alles, maar niet de rendieren die meestal op het menu stonden. Guthrie laat helder zien hoe verbazingwekkend scherp deze jagers hebben geobserveerd, noodzakelijk om te kunnen overleven. De meeste representaties zijn inderdaad erg naturalistisch, hoewel in grotten ook nogal wat abstracte tekens voorkomen, veelal geïnterpreteerd als geslachtsdelen. Gaandeweg wordt duidelijk hoe allesomvattend de grote zoogdieren van de uitgestrekte grasvlakten van de laatste ijstijd de belevings- en gevoelswereld van deze vroege mensen beheerst moeten hebben.

Guthrie heeft het dus nauwelijks over interacties met geesten. Waar het wel over gaat, is bravoure en distinctiezucht, lust en geweld, vooral bij mannen. Maar ook de intensiteit van liefde tussen ouder en kind of man en vrouw, samenwerking en loyaliteit, ervaring en technisch vernuft. Kortom, het gaat hem, in de kern van de zaak, om de evolutionair-ecologische logica van de menselijke natuur, die van een hyperintelligente, uiterst sociale, verregaand cultuurafhankelijke primaat die andere grote zoogdieren doodt en opeet. Dit wetenschappelijk onderzoeksprogramma, tevens een filosofische visie op de menselijke natuur, wordt honderden pagina's lang helder uitgelegd en tot in detail beargumenteerd.

De specifieke constellatie van kenmerken van de hedendaagse mens is volgens Guthrie, en vele anderen, tot stand gekomen door natuurlijke selectie én door een voorkeur, bij de partnerkeuze, voor bepaalde kenmerken van de andere sekse. Op de lange duur werden die voorkeuren en geprefereerde eigenschappen steeds frequenter. Guthrie herneemt deels, kritisch – onder meer door loskoppeling van jacht en agressie – het *man the hunter* paradigma van Sherwood Washburn en anderen uit de jaren zestig en zeventig.

‘DE GEESTEN VAN DE OVERLEDENEN VERSCHIJNEN ALS DAUW OP DE RIJST VAN HUN NABESTAANDEN, ZE TREKKEN DAARIN EN WORDEN VERVOLGENS OPGEGETEN.’

Guthrie benadrukt de grote rol van kinderen en pubers in de kunstproductie; hun voet- en gestencilde handafdrukken overheersen in de grotten (hoofdstuk 3). Partnerkeuze, liefde, lust, ouderschap en familiezin staan centraal in hoofdstuk 6, vanuit en rondom vele honderden teruggevonden jongpaleolithische beeldjes van dikke, naakte vrouwen. Hoofdstuk 7, over spel als ‘fooling around for fun and profit’, biedt een levenswetenschappelijke tegenhanger van Johan Huizinga’s geesteswetenschappelijke *Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur* (1938). Guthrie ziet spel als het experimenteren met en oefenen van vaardigheden noodzakelijk om als vleeseter in een gevaarlijk landschap te overleven. Daarbij gelden fantasie en artistieke creativiteit – kenmerken van de menselijke soort bij uitstek – als hoogste, meest abstracte maar functionele, adaptief zinvolle vormen van spel.

Guthrie’s zeer letterlijke, biologische lectuur van de kunst van de jagers van de mammoetsteppe is een eenzijdige maar ook consequente, spannende heuristiek, die laat zien hoever je hiermee komt. Zijn antispeculatieve inslag is verfrissend. In het laatste (en zwakste) hoofdstuk bewijst hij enige lippendienst aan de door hem verfoeide animistische interpretatie van archeologen als Jean Clottes. Niettemin blijft deze interpretatie erg plausibel. Ook al missen we veel details uit het verleden, er is inmiddels voldoende etnografische kennis over recente jagers-verzamelaars. Daarover bestaat consensus onder de beste specialisten van dit moment. Guthrie overdrijft en onderkent te weinig dat biologische en etnografische gezichtspunten goed kunnen samengaan. Bovendien laat hij op het biologische vlak kansen liggen, zoals de recentelijk furor makende *dual inheritance* benadering (cultuur en genen).

Verder is Guthrie sterker geïnteresseerd in overeenkomsten dan in verschillen en wordt twintigduizend jaar kunst door hem nogal gehomogeniseerd. Zijn tekeningen zijn niet op schaal, monochroom, nogal vrij, en worden regelmatig onverantwoord selectief en speculatief ingezet in de argumentatie. Maar wat een fantastisch boek! Geheel in overeenstemming ook met onafhankelijke recente onderzoekslijnen naar de isotopen in de botten van vroege mensen, de structuur van hun en onze darmen en hersenen, en vooral de duizenden kubieke meters zoogdierbotten, slachtafval en maaltijdreten van jongpaleolithische vindplaatsen. Dit alles convergeert in één richting: vleeseters.

‘BIJNA ALTIJD GAAT HET BIJ HET KOPPENSNELLEN OM VRUCHTBAARHEID EN PRESTIGE, GEASSOCIEERD MET DE AFGEHAKTE HOOFDEN.’

Guthrie’s benadering mag bij al haar kracht nogal eenzijdig zijn, de Australische cultureel antropoloog Michael Heppell laat zien dat een evolutionair-biologisch gezichtspunt goed te verenigen valt met interpretatieve *thick description*. In de jaren zeventig deed Heppell veldwerk bij de Iban Dayak, sedentaire rijstbouwers in het oosten van Sarawak, Maleisisch Borneo, traditioneel animistisch, tegenwoordig overwegend christelijk. Zijn coauteurs zijn Limbang anak Melaka, een Iban met grote kennis van de tradities van zijn volk en Enyan anak Usen, een in 2002 overleden gereputeerde Ibanweefster.

Hoewel de rituele kunst van de Dayak in vergelijking met vele andere in de wereld een van de meest spectaculaire is, zijn hierover nauwelijks goede, dat wil zeggen: verantwoord contextualiserende en uitdiepende, hoe- en waarom-vragen stellende studies voorhanden. In dit ook door de veldwerkanekdoten zeer leesbare boek gaat het om de volle rijkdom van een levende cultuur. De archeoloog daarentegen kampt met de frustratie dat we nooit veel zullen weten over paleolithische kleding, tatoeages of behuizing, laat staan over zulk efemeers als taal, zang, dans en zingeving.

In de Iban *longhouses* (*rumah panjai*), waarin een aantal families verblijven, zoekt men een goede partner om kinderen mee te krijgen en groot te brengen. Nog in het recente verleden letten vrouwen daarbij vooral op de door mannen gesnelde koppen, mannen op hun beurt op de kwaliteit van de door vrouwen geweven doeken. Deze staan centraal in Heppell’s fraai geïllustreerde boek, dat zo het aanzienlijke corpus van studies over Indonesische textilia verder verrijkt.

Het belangrijkste Ibanweefsel is de rechthoekige *pua*, tot ongeveer 2,5 meter bij 1 meter, met een omkaderd centraal motief, bijvoorbeeld een hert, rat, krokodil of slang. Hoewel vaak zeer abstract en alleen herkenbaar voor insiders, is dit motief rijk aan betekenis en spirituele kracht. Het vangt en bezit de kracht van het afgebeelde. Elke *pua* draagt een naam. Hoe krachtiger het ontwerp, hoe sterker de inwerking op de geesten en hoe groter de spirituele macht van de weefster. Maar ook: hoe gevaarlijker het weven; preventie met behulp van amuletten en hulpgeesten is onontbeerlijk. De doeken zelf hebben vaak eveneens een afwerende functie. De geesten van de overledenen komen na een verblijf in de

dodenwereld (*panggau*) terug als dauw in de daartoe opgehangen gesponnen draden waarmee men weeft. Zo geven ze kracht aan de doeken. Tevens verschijnen ze als dauw op de rijst van hun nabestaanden, ze trekken daarin en worden vervolgens opgegeten. Zo geven ze vrouwen vruchtbaarheid en ongeborenen kracht.

'HET IDEE IS DAT HET DWAAS IS IN HET WILDE WEG TE PAREN. WIE GEEN VERSTANDIGE PARTNERKEUZE DOET, STERFT UIT.'

Met een grote rijkdom aan voorbeelden en anekdoten maakt Heppell duidelijk hoe nauw details van de Ibankosmologie samenhangen met elementaire biologische wetmatigheden. Hij laat zien hoe mannen en vrouwen wedijveren met koppen en doeken om toegang tot en wering van geesten, om vruchtbaarheid en rijst, om status en prestige, om partners en kinderen. Op de achtergrond staan hier, net als bij Guthrie, inzichten van de evolutionaire gedragsbiologie, met name de herneming, in recente decennia, van Darwins theorie van seksuele selectie, waarnaar Heppells ondertitel verwijst. Het idee is dat het dwaas is in het wilde weg te paren. Wie geen verstandige partnerkeuze doet, sterft uit. De betreffende voorkeuren en gezochte *fitness indicators* worden dus steeds frequenter. Aardig is dat dit wetenschappelijk perspectief op een bepaalde manier goed blijkt aan te sluiten bij wat de Iban er zelf over zeggen.

Een belangrijke functie van de *pua* was mannen aan te sporen om koppen te gaan snellen. De vrouw wachtte haar man bij thuiskomst op met het doek in haar uitgestrekte armen, waarin hij zijn trofee deponeerde. Dan volgde een feest of ritueel waarin het een en ander breed uitgemeten werd. Het snellen bij de Iban maakte deel uit van het wijdverbreide Zuidoost-Aziatisch/Melanesisch snelcomplex, door koloniale overheden bestreden als primitieve bloeddorstigheid maar door huidige antropologen gezien als een rituele activiteit met veelal diepe kosmologische betekenis. Bijna altijd gaat het hierbij om vruchtbaarheid en prestige, geassocieerd met de afgehakte hoofden. Daarnaast treden in wisselende samenstelling ideeën en motieven op, zoals offeren aan de geesten, rekrutering van de ziel van de gedode persoon, herstel van het kosmologisch evenwicht, wraak, uitbreiding van territorium of het verkrijgen van namen voor kinderen.

Behalve op de durf om risico te nemen, letten vrouwen bij mannen op succesvolle rijstbouw, gegeven feesten, welbespraaktheid, kennis van mythen en genealogieën en vaardigheid in de houtsnij kunst als evenzovele *fitness indicators*. Heppell behandelt en illustreert onder meer de wachterfiguren die ongewenste geesten weren van het *longhouse* of van de rijstvelden, de polychrome jaarvogels die vijanden aanvallen en de spectaculair versierde kapmessen. Dat de opzet van zijn fraaie boek enigszins het midden houdt tussen een monografie en een *catalogue raisonné* van doeken en andere rituele objecten mag geen bezwaar heten.

Beide auteurs introduceren op grensverleggende wijze levenswetenschappelijke gezichtspunten op traditionele menswetenschappelijke thema's. Anders dan Guthrie laat Heppell zien dat biologische en interpretatieve benaderingen zinvol kunnen samengaan. Dit tweeluik maakt deel uit van een brede, vertraagde Darwinreceptie die zich in recente decennia steeds sterker aftekent in de linguïstiek, psychologie, economie, archeologie, culturele antropologie, filosofie, ethiek en zelfs kunstgeschiedenis en literatuurwetenschappen, verbonden met grondslagendiscussies en methodenstrijd in deze mens- en geesteswetenschappen.

Prof. dr. R.H.A. Corbey is verbonden aan de Faculteit der Wijsbegeerte van de Universiteit Tilburg en de Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden.

Met dank aan Wil Roebroeks, Reimar Schefold en Alexander Verpoorte. Over de genoemde grotten is veel informatie te vinden op internet. De spectaculaire Grotte Chauvet kan men virtueel bezoeken. Gezaghebbende studies over jongpaleolithische kunst verschenen van de hand van Michel Lorblanchet, Jean Clottes en Paul Bahn.

Besproken boeken:

IBAN ART. SEXUAL SELECTION AND SEVERED HEADS
door **Michael Heppell, Limbang anak Melaka en Enyan anak Usen**
Cees Zwartenkot Art Books/KIT Publishers. Leiden/Amsterdam 2006.
180 pag., € 55,00

THE NATURE OF PALEOLITHIC ART
door **R. Dale Guthrie**
University of Chicago Press. Chicago 2005.
507 pag., € 48,45